

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-İzâh li-kavâ-nîni'l-işlâh fi'l-cedel ve'l-münâzara* (nşr. Mah-mûd b. Muhammed es-Seyyid ed-Dügaym), Ka-hire 1415/1995, neşredenin girişi, s. 9-49; İb-nü'd-Dübeysî, *ZeYLü Târîhi Bağdâd* (Hatîb, *Târîhu Bağdâd* içinde), XV, 382; İbn Nazîf, *et-Târî-ğu'l-Mansûri* (nşr. Ebü'l-İd Dûdû), Dimaşk 1401/1981, s. 117, 197, 236, 237, 242, 251, 255, 258, 260; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, VIII/2, s. 459, 501, 502-503, 524, 560, 566, 592, 628, 636, 670, 707, 747; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 142; VI, 247-248; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 527-528; İbnü'l-Fuvâtî, *Telhîşu Mecma'i'l-âdâb* (nşr. Mustafa Ce-vâd), Dimaşk 1962-65, IV/1, s. 513, 523; IV/2, s. 769; Yûnîni, *ZeYLü Mir'âti'z-zamân*, Haydarâ-bâd 1380/1960, I, 332-341; Zehebî, *Âlâmü'n-nûbelâ*, XXIII, 372-374; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, 86-87; II, 286; IV, 171, 351-353; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân* (Cübürî), IV, 147-148; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XIII, 30, 51, 82, 112, 135, 148, 164, 204, 211; İbn Receb, *ZeYL'ala Tabakâti'l-Hanâ-bile*, Kahire 1372/1953, II, 258-261; Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, I, 79-81; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, s. 283, 412-413; Burhâneddin İbn Müflih, *el-Makşadü'l-erşed* (nşr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn), Riyad 1410/1990, III, 137-139; Nu-aymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, II, 29-31, 62-63; Ebü'l-Yümn el-Ueymî, *ed-Dürrü'l-mûnaqqad fi zikri aşhâbi'l-İmâm Ahmed* (nşr. Abdurrahmân b. Sü-leymân el-Useymîn), Mekke 1412/1992, I, 396-397; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, II, 380-383; *Keşfü'z-zunûn*, I, 213; II, 1646, 1723; İb-nü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 286-287; Siddîk Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel* (nşr. Abdülhakîm Şere-feddin), Beyrut 1404/1983, s. 245-247; Muham-med eş-Şattî, *Muhtaşaru Tabakâti'l-Hanâbile* (nşr. Fevâz Ahmed ez-Zemerlî), Beyrut 1406/1986, s. 57; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 920; Nâcî Ma'rûf, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Müstaşriyye*, Kahire 1396/1976, I, 83, 99, 101-106, 107, 130, 140, 141, 180; II, 338, 342, 343, 347, 350, 353, 378, 379, 380, 381, 396, 437; Suûd b. Abdullah el-Fenisân, *Âşârü'l-Hanâbile fi 'ulûmi'l-Kur'an*, Riyad 1409, s. 114; Abdullah b. Ali es-SübeYL, *ed-Dürrü'l-mûnaqqad fi esmâ'i kütübî mezhe-bi'l-İmâm Ahmed* (nşr. Ömer b. Garâme el-Am-rî), Beyrut 1416/1996, s. 152-154; "İbn Cevzî", *DMBİ*, III, 277-278.

CENGİZ KALLEK

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec (أبو الفرج ابن الجوزي)

Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân
b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî
(ö. 597/1201)

İslâmî ilimlerin
hemen her dalındaki
çalışmalarıyla tanınan
Hanbelî âlimi.

510 (1116) yılı civarında Bağdat'ta doğ-du. Soyü Hz. Ebü Bekir'e dayanır. Dedele-rinden Ca'fer b. Abdullah el-Cevzî'ye nis-betle İbnü'l-Cevzî diye tanındı. Üç yaşında İken babası vefat ettiğinden amcasının

himayesinde büyüdü. Babasından kalan servet sayesinde kimseye muhtaç olma-dan öğrenimini sürdürdü. Amcası tara-fından İbn Nâsır es-Selâmî'nin ders hal-kasına dahil edildi ve ondan tarih, hadis ve ahlâk ilimlerini okudu. Ebü'l-Kâsım Hi-betullah b. Husayn eş-Şeybânî, Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîki, İbnü't-Taber Ebü'l-Kâ-sım Hibetullah b. Ahmed el-Harîrî, İbnü'z-Zâgûnî ve Abdülvehhâb el-Enmâtî gibi İlim adamlarının da aralarında bulundu-ğu sekadensin fazla âlimden İlim tahsil et-ti. Hocası İbnü'z-Zâgûnî'nin vefatından (527/1132) sonra onun yerine geçerek Mansûr Camii'nde vaaz etmeye ve daha sonra halife ile vezirlerin yanı sıra fakih-lerin de katıldığı meclislerde ilmî konu-şmalar yapmaya başladı. 553 (1158) yılın-daki hac yolculuğu dışında Bağdat'tan pek ayrılmadı. İbnü'l-Cevzî devlet ricâliyle iyi ilişkiler kurmaya önem verdi. Oğlu Ebü'l-Kâsım Ali'yi Müstencid - Billâh'ın veziri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin kızıyla evlendirdi. Ancak bu ilişkileri sebebiyle Bağdat'taki bazı Hanbelîler'in tenkitleri-ne mâruz kaldı. Halife Nâsır - Lidînilâh'ın, Şii olan ve Hanbelîler'e karşı iyi düşünce-ler beslemeyen İbnü'l-Kassâb'ı vezir tayin etmesi üzerine yaşlılık döneminde devlet ricâliyle ilişkileri bozuldu. İbnü'l-Kassâb tarafından, Hz. Ebü Bekir'in soyundan gelen bir Nâsibî olduğu iddiasıyla Şii te-mayüller taşıyan halifeye şikâyet edilmesi üzerine medresenin vakfından zimmetine mal geçirmekle suçlanarak görevinden azledildi. 590'da (1194) Vâsî'ta sürgün edilerek beş yıl süreyle oradaki bir evde tek başına ikametle mecbur tutuldu, ba-zı kitapları da yakıldı. Oğlu Ebü Muham-med Yûsuf'un yaptığı vaazların Halife Nâ-sır - Lidînilâh'ın annesini etkilemesi sonu-cunda sürgün cezası kaldırıldı. Bağdat'a döndüğünde medrese erbabının yanı sıra bu olayı tasvip etmeyen sûflerinin de katıl-dığı büyük bir kalabalık tarafından karşı-landı. Hayatının geri kalan kısmını Bağ-dat'ta irşad faaliyetlerine devam ederek geçirdi. 12 Ramazan 597 (16 Haziran 1201) tarihinde vefat etti ve Bâbü Harb Kabris-tanı'nda bulunan Ahmed b. Hanbelî'nin me-zarının yanına defnedildi.

İbnü'l-Cevzî tarih, biyografi, hadis, tef-sir ve akaid alanlarında eser telif etmiş, aynı zamanda çok sayıda öğrenci yetiştir-miştir. Talha b. Muzaffer es-Sa'lebî, kendi oğlu Yûsuf ve torunu Sibî İbnü'l-Cevzî, İb-nü'd-Dübeysî, İbnü'l-Katîi, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Abdülkâdî el-Harrânî ve Mu-vaffakuddin İbn Kudâme onun meşhur öğrencilerindedir. Eserlerinin incelenme-

sinden anlaşıldığına göre felsefe ve din-ler tarihi konularında da eleştiri yapabi-lecek seviyede bir kültüre sahipti. Usûl-i fıkıh âlimleri arasında da gösterilen İb-nü'l-Cevzî'ye göre kıyas hiçbir zaman sa-hih hadisin önüne geçirilemez. Fakih ola-bilmek için bütün İslâmî ilimleri bilmek, ayrıca İslâm ahlâkına da bağlı olmak ge-rekir. Fıkıhta Ahmed b. Hanbelî'nin mez-hebini benimsemekle birlikte onu aynen taklit etmemiş, fikhî hükümlerin delille-rini araştırıp ona göre hareket etmeyi ge-rekli görmüştür (*Menâkıbü'l-İmâm Ah-med b. Hanbel*, s. 501). Nitekim bazı me-selelerde Ahmed b. Hanbel'e muhalif gö-rüşlere sahip olduğu bilinmektedir (Âmi-ne M. Nusayr, s. 62). Bu sebeple İbnü'l-Cevzî'nin taassup derecesinde bir Hanbe-lî olduğu yolundaki iddia pek isabetli gö-rünmemektedir (Mahmûd Ahmed Kaysiy-ye en-Nedvî, s. 138).

Onun ilmî şahsiyetinde dilliliği de önem-li bir yer tutar. Devrinin dil âlimi Ebü Man-sûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîki'den Arap dili ve edebiyatı öğrenimi gördükten son-ra teorik eserler ve bir divan oluşturacak kadar şiir kaleme almıştır. İbnü'l-Cevzî bir vâiz olarak da ün yapmıştır. Hem vaaz ve irşadın teorisyle uğraşarak eserler yaz-mış hem de heyecanlı vaazlar vermiştir. Kendi ifadesine göre vaazları gayri müs-limler üzerinde de etkili olmuş ve her zümreden insana hitap eden vaaz meclis-lerinde konuşmuştur (*a.g.e.*, s. 183-211).

İbnü'l-Cevzî'nin ilmî şahsiyetinde ağır basan bir yönü de onun bir usûlü'd-dîn ve akaid âlimi olmasıdır. Kendi dönemine ka-dar teşekkül eden İslâmî telakkî ve disip-linlere eleştirel yaklaşımlarda bulunması Kur'an, Sünnet ve beşerî ilimler açısından İslâm'a genel çerçevede bakışlar yaptığını göstermektedir. İbnü'l-Cevzî'nin tenkidî bir tarzda incelediği disiplinlerin başında tasavvuf geleneği ve buna bağlı olarak bazı sûfler gelir. Ona göre Ebü Tâlib el-Mekkî'nin *Kütü'l-kulûb*'unda, Ebü Nu-aym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ*' ad-lı eserinde, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'sinde, Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin *Şaf-vetü't-tasavvuf*'unda ve Serrâc'ın *el-Lü-mâ'*'ında İslâm'ın getirdiği hayat tarzıyla bağdaşmayan, vahye ve akla aykırı düşen subjektif anlayışlar vardır. Tasavvuf kav-ramı çok sonra ortaya çıktığı halde tasav-vuf mensuplarının Hz. Ebü Bekir, Ömer, Osman, Ali ve diğer ileri gelen sahâbîleri süfiyye içinde göstermeleri, sûflerinin bü-tün davranışlarını doğru kabul onları nasırları ve Hz. Peygamber'in önüne ge-çirmeleri, nefis terbiyesi için insanın ken-

disine eziyet etmesini tavsiye etmeleri, zaruret miktarı dışında mal biriktirmeyi ve rızık endişesiyle çalışmayı tevekküle aykırı görmeleri, benimsedikleri hayat tarzıyla ruhbanlığa benzer bir yol takip etmeleri, naslarda yer almadığı halde "Allah sevgisi" yerine "Allah aşkı" kavramını icat etmeleri ve nihayet Kur'an'ı tefsir ederken ilmî dayanağı bulunmayan işâfî yöntemle başvurmaları, İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinde sûfîlere yönelttiği eleştirilerden bazılarıdır. Müellif, sûfîlerin hayat tarzının Hz. Peygamber'in gösterdiği çizgiye çekilmesini gerektiğini ısrarla belirtmiştir (*Telbisü İblis*, s. 60, 64, 152, 165-218, 287-288).

Kelâmcıları da eleştiren İbnü'l-Cevzî, onların haberi sıfatları te'vile tâbi tutmasını halk için zararlı ve peygamberlerin yöntemine aykırı bulmuştur. Zira ulûhiyete dair bilgiler duyulara konu teşkil etmediğinden halkın zihninde, te'vilin getirdiği "nefiy" yoluyla değil ancak "isbât" yöntemiyle anlam kazanabilir. Peygamberler de ulûhiyyet konularını isbât yöntemine dayanarak insanlara telkin etmişlerdir. Kelâmcılar ise çoğunluğu oluşturan avamın zihninde sağlam bir ulûhiyyet akidesi oluşturacak yerde onların akidesini sarsmışlardır. Her ne kadar tenzihe ulaşmak için te'vil gerekliyse de bu sadece âlimler için söz konusudur. Kelâmcılar ayrıca cevher, araz, cüz' lâ-yetecezzâ gibi gereksiz tartışmalara girişmişlerdir (*Şaydü'l-hâtır*, s. 101-103, 183-185, 267-272; *Telbisü İblis*, s. 89).

İbnü'l-Cevzî'nin tarih alanındaki geniş bilgisi birçok müellif tarafından vurgulanmaktadır (meselâ bk. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XXI, 367, 377; İbn Receb, I, 412). Onun *el-Muntaẓam* adlı eserine yazdığı mukaddime tarihe bakışı ve tarih yazıcılığına dair görüşleri hakkında fikir verecek niteliktedir. İnsanların çok yönlü merakını dikkate alarak *el-Muntaẓam*'ı telif ettiğini belirten (I, 115) İbnü'l-Cevzî'ye göre tarihin birçok faydası arasında iki nokta ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri ibret almak, diğeri tarih bilgisinin sağladığı psikolojik rahatlaktır. Kişi, tarihi incelemek suretiyle zaman içinde olup biten garip olaylar ve kaderin tecellileri hakkında bilgi edinerek teselli bulur (a.g.e., I, 117). Rivayetleri kaydederken seçici davranmak gerektiğini söyleyen İbnü'l-Cevzî'ye göre halkın bilmesinde yarar bulunan güzel olayların kaydedilmesi gerekir; bunun yanında sıhatli olmayan ve faydası umulmayan rivayetlere itibar edilmemelidir. İbnü'l-Cevzî, Vehb b. Müneb-

bih gibi tarihçileri hurafeleri ve akıl dışı rivayetleri nakletmeleri sebebiyle eleştirir.

Umumi tarih, siyer, tabakat ve menâkıb gibi alanlarda kaleme aldığı eserler İbnü'l-Cevzî'nin tarihçi olarak ilgi duyduğu konular hakkında fikir vermektedir. *el-Muntaẓam*'da sadece olayları veya sadece biyografileri değil her ikisini de yıllara göre ayrı başlıklar altında kaydetmek suretiyle iki metodu birleştirmiş ve böylece tarih yazıcılığına yenilik getirmiştir. İbnü'l-Cevzî eserlerinde tarihî mirası geniş bir şekilde değerlendirdiği gibi kendi gözlemlerinden, belgelerden ve çağdaşı olan diğer şahıslardan da faydalanmıştır. Eserlerinde rivayetleri tenkide tâbi tutarak zayıf olduklarını belirtir veya bunları tamamen reddeder, bazan da çeşitli rivayetler arasında tercihler yapar. Kendisinden sonraki birçok tarihçiye kaynak oluşturan İbnü'l-Cevzî onları tarih yazım metodu bakımından etkilemiştir. Onun, rivayetleri ve olaylarla şahıs biyografilerini birleştiren metodu torunu Sibt İbnü'l-Cevzî'nin yanı sıra İbnü's-Sâfî, Zehebî, İbn Şâkir el-Kütübî, Yâfiî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Tağrıberdî ve İbnü'l-İmâd gibi tarihçiler tarafından uygulanmıştır. Yâkût el-Hamevî, İzzeddin İbnü'l-Esîr, İbn Hallikân, İbnü'l-Fuvâtî, İbn Hacer el-Askalânî ve Süyûtî, İbnü'l-Cevzî'den ictibaslarla bulunmuşlardır. Tarihçi öğrencileri İbnü'd-Dübeysî ve İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî de kendisinden istifade eden müellifler arasında yer almaktadır. İbnü'l-Cevzî tabakat kitapları alanında da dikkat çeker. Ebü Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ*' adlı eserini esas alıp *Şifatü's-şafve*'yi telif ettiği gibi *Telkihu fuhûmi ehli'l-eşer* ve *el-Müctebâ mine'l-müctebâ* adlı eserlerinde de sahâbe, tâbiîn ve diğer meşhur râvi ve şahısları muhtelif başlıklar altında gruplandırmıştır.

Aynı zamanda bir siyer müellifi olan İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*'da Hz. Peygamber dönemine yer verdiği gibi ona dair *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Muştafâ* adlı müstakil bir eser de yazmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin, haklarında eser telif etmek üzere İslâm tarihinde örnek kabul edilen meşhur şahsiyetleri tercih etmiş olması dikkat çekicidir. Hz. Ömer, Ömer b. Abdülazîz, Hasan-ı Basrî, Ma'rûf-i Kerhî ve Ahmed b. Hanbel gibi şahsiyetlere dair eserleri burada zikredilebilir. İbnü'l-Cevzî aynı zamanda bir şehir tarihçisi de sayılabilir. *el-Muntaẓam*'da Bağdat'ta başka muhtelif şehirler hakkında bilgi vermiş, ayrıca Mekte ve Medine'yi konu edinen *Müşîrû'l-garâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin* ile

Fezâ'ilü'l-İ-Kuds ve *Menâkıbü Bağdâd* adlı eserleri kaleme almıştır.

İbnü'l-Cevzî bazı rivayetleri dolayısıyla tenkit edilmiştir. Zehebî onun meşhur bir vâiz olduğunu belirttikten sonra vaazlarını 100.000 kişinin dinlediğine dair kendi rivayetlerini mübalağalı bularak sesin duyulması ve mekân açısından bunun mümkün olmadığını kaydeder (*A'lâmü'n-nübelâ*, XXI, 370). İzzeddin İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Cevzî'nin özellikle diğer mezheplere mensup kişileri eleştirmesi sırasında aşırılığa kaçtığını belirtirken (*el-Kâmil*, XII, 171) Yâkût el-Hamevî, verdiği bazı bilgilerin doğru olmadığını veya bunları karıştırdığını ifade eder (*Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 250; XVII, 13; ayrıca bk. Hasan İsâ Ali el-Hakîm, *Kitâbü'l-Muntaẓam*, s. 558-559). İbnü'l-Cevzî'nin tarihçiliğine dair çalışmalar arasında Joseph de Somogyi'nin iki makalesiyle (*JRAS* [1932], s. 49-76; *AO*, VI/1-3 [1956], s. 207-214) Hasan İsâ Ali el-Hakîm'in *Kitâbü'l-Muntaẓam li'bni'l-Cevzî: Dirâse fi menhecihî ve mevâridihî ve ehemmiyetih* adlı doktora tezi (Beyrut 1405/1985) zikredilebilir.

İbnü'l-Cevzî'nin itikadî görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür: Akıl, tabiat kanunlarını bilme gücüne sahip bulunmakla birlikte bütün varlık ve olayların hikmetlerini kavramaktan, ayrıca kendi mahiyetini keşfetmekten âcizdir. Bu sebeple vahyin desteğine muhtaçtır; vahyin getirdiği bilgileri teslimiyetle karşılayıp benimsemesi gerekir. İlham nasrlara olan ihtiyacı ortadan kaldırmaz ve nasrlara aykırı olması halinde bir değer taşımaz. Allah'ın varlığını inkâr edenler onun duyularla idrak edilemeyeşini delil olarak gösterirlerse de Allah maddî bir varlık olmadığından onların bu istidlâli isabetsizdir. Başta kendi bedeni olmak üzere bütün varlıkları yaratılış amacı ve gördükleri fonksiyonlar açısından inceleyen insan, bunların bilgi ve hikmet sahibi bir varlık tarafından yaratılmış olduğu sonucuna ulaşır (*Şaydü'l-hâtır*, s. 76, 253; *Telbisü İblis*, s. 42). Akıl yürütmek suretiyle Allah'ın varlığını bilmek mümkün olduğu halde zât-sıfat münasebetini ve ilâhî fiillerin mahiyetini kavramak imkân dahilinde değildir. Akaid alanında yapılan hataların çoğu bu hususu dikkate almayıp Allah'ı yaratıklara kıyas etmekten kaynaklanır. Nasrlarda yer alan vech, yed, istivâ, nüzûl, ruh vb. kavramların mecazi anlamlar taşıyabileceklerini kabul etmek gerekir. Nitekim ölümün cennetle cehennem arasında öldürüleceğini bildiren örneklerde olduğu gibi bazı nasrların mecazi mânalar

taşıdığını yine naslar göstermektedir. Bundan dolayı istivâ ve nüzûl Allah'ın yuvarında olduğu anlamına gelmez. Selef yöntemini benimseyerek teşbihi reddetmekle birlikte bu tür nasların yerine göre bazan te'vil edilmeden olduğu gibi benimsenmesi, bazan da sıfatın aslını ortadan kaldırmayan bir te'vile başvurulması bu konuda tercih edilmesi gereken en geçerli yoldur (*Def'u şübheti't-teşbih*, s. 101-107; *Şaydü'l-hâtır*, s. 84-85, 324-325, 336-337; İbn Teymiyye, *Der'ü te'âruzi'l-'aql ve'n-naql*, VII, 263).

Kur'an hakkında bilinmesi gereken şey, onun benzerini yapmaktan insanları âciz bırakan Allah kelâmı, Hz. Peygamber'in mucizesi ve insanları hidayete sevkeden bir kitap olduğudur. Bunun ötesinde Kur'an'ın mahlûk olup olmadığını tartışmak fayda sağlamayan gereksiz sözlerden ibarettir. Bu sebeptendir ki Kur'an hakkında tartışma yasaklanmış, Selef de buna uyumuştur.

İman -küfür, hidayet-dalâlet, itaat-isyan vb. fiilleri yaratan Allah'tır; bu fiillerin oluşmasında beşerî iradenin rolü yoktur (*Zâdü'l-mesir*, II, 107, 138). Bununla birlikte insanın sorumlu tutulması zulüm olarak nitelendirilemez; çünkü bazı âyetlerde, bâtil inançlarını kadere sığınarak mâzur göstermeye çalışan müşriklerin tutarlı bir delili bulunmadığı, bazı âyetlerde ise Allah'ın kullarına rahmetiyle muamele ettiği ve fiillerini dilediği gibi işlediği açıklanmıştır (el-En'âm 6/12, 54, 148). Kazâ ve kader, sırrı ve hikmeti insanlar tarafından anlaşılabilen ve teslimiyetle karşılanması gereken konulardır (*Şaydü'l-hâtır*, s. 364-366).

Allah'ın insanlar içinden birini seçip üstün niteliklere sahip kılması ve vahiy almaya elverişli hale getirmesi mümkündür. Cenâb-ı Hak varlıkları değişik özellik ve kabiliyetlerde yaratmıştır. Fâni bedenlerin hastalıklarını iyileştirecek ilâçlar yarattığı gibi âhiret yurdunda devam edecek olan hayata hazırlık yapmak üzere yeryüzünde kötü davranışlarıyla fesat çıkarıcıları ıslah etmesi ve onları erdemli hale getirmesi için bazı insanları görevlendirmesi de imkân dahilindedir. Hz. Peygamber, getirdiği Kur'an ve onu açıklayıp uygulayan sünnetiyle insanların kalbini inceltmiş, onları kötülüklerden uzaklaştırıp iyiliklere sevk etmiştir. Kur'an dışında Resûl-i Ekrem'in mütevâtir olan mucizeleri yoktur. Ancak hissî mucizeler konusunda nakledilen âhâd rivayetlerden

onun Kur'an dışında da mucizeler gösterdiği sonucu çıkar (*el-Vefâ*, I, 265, 339; *Telbîsü İblîs*, s. 66, 119).

Ölümden sonra ruh yok olmayıp nimet veya azap içinde varlığını sürdürür. Müminlerin ruhları kıyamete kadar cennette bulunur; kıyametin kopmasından sonra da diriltilecekleri iade edilir. Bedenlerin diriltilebileceğini gösteren çeşitli deliller mevcuttur. Bunlardan biri Hz. Mûsâ'nın elinde asânın canlı yılanı dönüşmesi, bir diğeri de Hz. Sâlih'in mucizesi olarak taştan devenin yaratılmasıdır. Bedenler ruhların haz veya elem duymasının vasıtalarıdır, bu vasıtalar olmadan ruhlar nimet veya azap içinde bulunamaz. Âhirette müminler için nimet, kâfirler için de azap ebedîdir (*Şaydü'l-hâtır*, s. 35, 272-273, 275, 327; *Telbîsü İblîs*, s. 79). Allah'ın emrettikleri fazilet, yasakladıkları ise reziletlerdir. Ahlâklı insan ilâhî emirlere uyan, ahlâksız insan da bunlara aykırı davranan kişidir. Ancak dinin bulunmadığı yerde ahlâk ilkelerini belirleyen akıldır.

Selefi-kelâmî bir çizgide yer alan İbnü'l-Cevzî aklı sınırlı bilgi kaynağı olarak görmüş, ilhamın nasların önüne geçirilemeyeceğini belirterek mutasavvifinin fikirlerini eleştirmiş, Allah'ın varlığını gaye ve nizam deliline uygun şekilde kanıtlamaya çalışmış, ilâhî sıfatlar konusunda kısmen kelâmcıların görüşlerine meyledip teşbihi benimseyen bazı Hanbelîler'i reddetmiş, kaderin nihâi noktada akıl yoluyla çözümlenemeyeceğini kabul edip cebre yaklaşmış, nübüvvetin ise aklen temellendirilebileceğini savunmuştur. İtikadî meselelerde Ebü'l-Vefâ İbn Akil'in tesirinde kalmış, mutasavvıfeye bakışında da onun görüşlerinden etkilenmiştir. Yer yer eleştirilerine mâruz kaldığı İbn Teymiyye üzerinde etkili olmuş ve Selefi-Hanbelî çizginin kökleşmesine katkıda bulunmuştur (İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, IV, 169). Âmine Muhammed Nusayr, *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ârâ'ühü'l-ke-lâmîyye ve'l-ahlâkıyye* adlı bir doktora çalışması yapmıştır (Kahire 1407/1987).

Eserleri. A) Tarih. 1. *el-Muntazam* fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. Kâinatın ve Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp 574 (1179) yılına kadar cereyan eden olayları hicretten itibaren kronolojik sırayla kaydeden, her yıla ait olayları anlattıktan sonra o yıl vefat eden önemli şahsiyetlerin hayat hikâyelerine de yer veren biyografi ağırlıklı bir umumi tarihtir. *el-Muntazam*'ın, 257-574 (871-1179) yıllarını içeren bölümü aralarında Fritz Salim

Krenkow'un da bulunduğu bir heyet (V-X, Haydarâbâd-Dekken 1357-1359/1938-1940), tamamı ise Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ (I-XVIII, Beyrut 1412/1992, 1415/1995) tarafından yayımlanmış, bu neşre İbrâhim Şemseddin'in hazırladığı indeks de eklenmiştir (Beyrut 1413/1993). Eserin diğer bir neşri Süheyl Zekkâr tarafından gerçekleştirilmiş (Beyrut 1415/1995), kitap için ayrıca üç ciltlik bir indeks hazırlanmıştır (Beyrut 1416/1996). 2. *Şifâtü's-şafve**. Ebü Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ'* adlı eserindeki bir kısım bilgi ve rivayetlerin özetlenmesi veya çıkarılması, bunun yanında bazı şahısların eklenmesi suretiyle telif edilmiş olup Mahmûd Fâhûrî ve Muhammed Revvâs Kal'acî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1399/1979). 3. *Telkîhu fûhûmi ehli'l-eser fi 'uyûni't-târîh ve's-siyer*. Tarih, tabakat, siyer ve hadis ilimleriyle ilgili olup sahâbe, tâbiîn, diğer meşhur râvi ve şahısların alfabetik olarak sıralanmasıyla meydana gelmiştir. Eserde geçmiş peygamberlere kısaca temas edildikten sonra Hz. Peygamber'in sîretinden bazı konulara yer verilir; ardından Hz. Ebü Bekir'den itibaren Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînilâh'a (1180-1225) kadar halifeler zikredilir. Erkek ve kadın sahâbiler, Hz. Peygamber'den 1000'den çok hadis rivayet edenlerden (müksirün) başlamak üzere en az bir hadis nakletmiş olan sahâbiler, Habeşistan'a hicret eden, Akabe biatlarında bulunan, Bedir ve Uhud savaşlarına katılıp şehid olan, Cezîre ve Mısır gibi bölgelere yerleşen sahâbiler çeşitli başlıklar altında alfabetik olarak sıralanır. Eksik bir baskısı Carl Brockelmann tarafından gerçekleştirilen eser (*Abderrahmân Abulfarağ İbn al-Gâuzî's Talkîh fuhûm ahl alââtâr fi Muhtaşar assijar walağbâr. Nach der Berliner Handschrift untersucht*, Leiden 1892) Hindistan'da iki defa basılmış (Delhi 1869, 1927), daha sonra Ali Hasan tarafından neşredilmiştir (Kahire 1975). 4. *el-Mişbâhu'l-muğî fi hîlâfeti'l-Müstazî (el-Mişbâhu'l-muğî bi-fezâ'ili [fi devleti]l-Müstazî, el-Mişbâhu'l-muğî li-da'veti'l-İmâmi'l-Müstazî)*. Halife Müstazî-Biemrillâh'a ithaf edilip ona nahiye amacıyla kaleme alınan siyâsetnâme türünde bir eserdir. On yedi bölümden oluşan kitabın on birinci bölümünde Emevî halifelerine oldukça sınırlı bir yer ayrılmışken Hulefâ-yi Râşidîn ve Abbâsî halifelerinin hayatlarından örnekler verilir. Daha sonraki bölümlerde geçmiş halife ve emirlerin yaptığı veya kendilerine

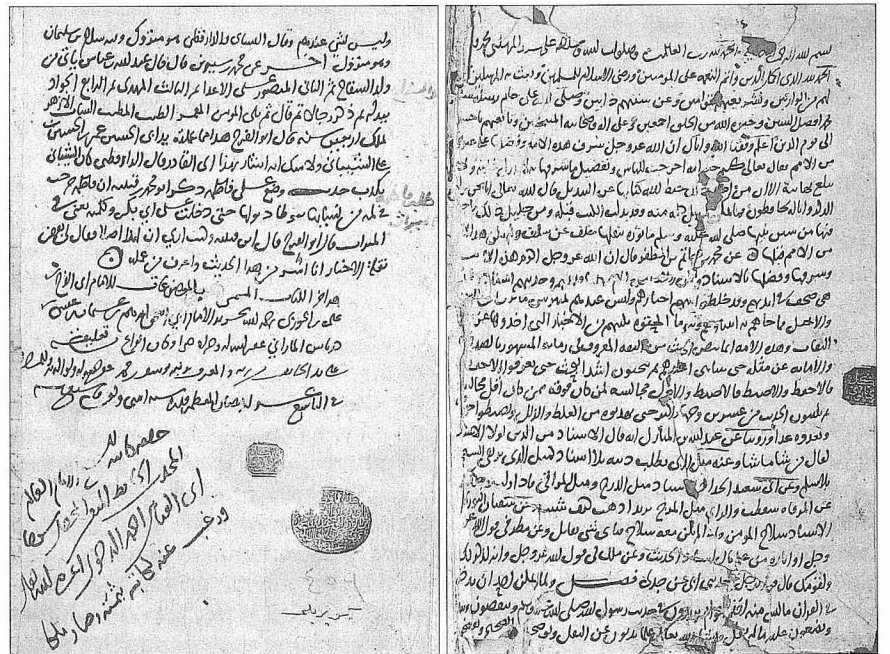
yapılan nasihatler kaydedilip zühd ve takvâ sahibi idareciler anlatılır. Eseri Nâciye Abdullah İbrâhîm yayımlamıştır (Bağdat 1396/1976). **5. el-Vefâ* bi-ahvâli'l-Muştafâ** (*el-Vefâ bi-[fi] fezâ'ili'l-Muştafâ, el-Vefâ bi't-ta'rif bi'l-Muştafâ*). Hz. Peygamber'in sîreti, şemâilî ve mucizelerine dairdir (nşr. Mustafa Abdülvâhid, Kahire 1386/1966). Mirzazâde Ahmed Neylî eseri *el-Evfâ fi tercemeti'l-Vefâ* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 66, Mihrişah Sultan, nr. 305; İÜ Ktp., TY, nr. 7378). **6. Menâkıbu 'Ömer b. el-Haţţâb** (*Târîhu [Sîretü] 'Ömer b. el-Haţţâb*). Muhammed Emîn el-Hancî tarafından *Târîhu 'Ömer İbni'l-Haţţâb evvelü hâkim dîmukrâtî fi'l-İslâm* adıyla neşredilen eser (Kahire 1342/1924), *Târîhu 'Ömer b. el-Haţţâb* ismiyle Beyrut'ta (1402/1982, 1405/1985) ve Üsâme Abdülkerîm er-Rifâî'nin tahkikiyle Dimaşk'ta (ts., Dârü İhyâi ulûmî'd-dîn) yeniden basılmış, ayrıca *Menâkıbu Emîri'l-mü'minin 'Ömer b. el-Haţţâb* adı altında Zeyneb İbrâhîm el-Kârût (Beyrut 1980, 1407/1987) ve Ali Muhammed Ömer (Kahire 1417/1997) tarafından yayımlanmıştır. **7. Sîretü ve Menâkıbu 'Ömer b. 'Abdî'azîz**. Carl Heinrich Becker'in Almanca bir önsözle birlikte neşrettiği eseri (*Ibn Gauzi's Manâqib 'Omar Ibn 'Abd el-'Aziz besprochen und im Auszuge mitgeteilt*, Leipzig 1899) Muhîbbüddin el-Hatîb (Kahire 1331) ve Naîm Zerzûr da (Beyrut 1404/1984) yayımlamıştır. Müellifin *Menâkıbu 'Ömer b. el-Haţţâb*'ı ile birlikte bu iki esere *Sîretü'l-'Ömeryn* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3240; Köprülü Ktp., nr. 1087) adı verilmektedir. **8. Fezâ'ilü (Menâkıbü) 'l-Hasan el-Başrî**. Hasan es-Sendübî'nin mukaddimesiyle birlikte *el-Hasan el-Başrî* adıyla er-Resâ'ilü'n-nâdir içinde yayımlanmış (Kahire 1350), Mustafa Kaya tarafından *Velîler Serdari Hasan Basrî-kuddise sırruh* başlığıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1412/1992). **9. Menâkıbu Ma'rûf el-Kerhî ve aĥbârüh** (*Fezâ'ilü Ma'rûf el-Kerhî*). Sâdik Mahmûd el-Cümeylî'nin tahkikiyle *el-Mevrid* dergisinde yayımlanan eseri (IX/4 [Bağdat 1401/1981], s. 609-680) Abdullah el-Cebûrî müstakil olarak neşretmiştir (Beyrut 1406/1985). **10. Menâkıbü 'l-İmâm Ahmed b. Hanbel**. Eserin Kahire (1349/1931) ve Beyrut (1393/1973, 1977) baskıları yanında Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî ve Ali Muhammed Ömer tarafından gerçekleştirilen tahkikli bir neşri bulunmaktadır (Kahire 1399/

1979). **11. el-'Arûs (Mevlidü'n-nebi)** (Kahire 1300, 1301; Beyrut 1330; *Buĥyetü'l-'avâm fi şerhi Mevlidi seyyidi'l-enâm* adıyla, Kahire 1927). **12. A'mârü'l-a'yân**. Meşhur bazı şahsiyetlerin ne kadar yaşadığını anlatan eser Mahmûd Muhammed et-Tanâhî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1414/1994). **13. Fezâ'ilü'l-Kuds** (nşr. Cebrâil Süleyman Cebbûr, Beyrut 1979). **14. Menâkıbu Bağdâd** (nşr. Muhammed Behcet el-Eserî, Bağdat 1342). **15. Tenvîrü'l-ġabeş fi fazli's-Sûdân ve'l-Habeş**. Üstünlüğün renkte değil takvâda aranması gerektiği. Hz. Peygamber'in Habeşistan'la ilişkileri, bu ülkeye hicret eden sahâbîler, meşhur siyahî sahâbîler, ilim, şiir, ibadet ve zühd alanında meşhur olmuş siyahîler eserin konuları arasında yer alır. Çeşitli nüshaları bulunan eser (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2803, vr. 88^b-107^b [muhtasar]; Cârullah Efendi, nr. 2108, vr. 42^b-66^b [muhtasar]) Osmanlı Türkçesi'ne çevrilmiştir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4958; İÜ Ktp., TY, nr. 2648). Kitap üzerinde bir doktora tezi hazırlayan I. H. Alawiye eseri tahkik etmiş, ayrıca İngilizce'ye tercüme etmiştir (*Ibn al-Jawzi's Apologia on Behalf of the Black People and their Status in Islam: A Critical Edition and Translation of Kitâb Tanwir al-Ghabash fi Faql al-Sudân wa'l-Habash*,

1985-1986, PhD thesis, School of Oriental and African Studies).

B) Hadis. 1. el-Mevzû'ât*. Yaklaşık 1850 haberi ihtiva eden ve fıkıh bablarına göre düzenlenen eseri Abdurrahman Muhammed Osman *el-Mevzû'ât* (Medine 1386/1966; Beyrut 1404/1983; Kahire 1407/1986), Nureddin Boyacılar *el-Mevzû'ât mine'l-eĥâdişü'l-merfû'ât* (Riyad 1418/1997) adıyla yayımlamıştır. **2. Câmi'u'l-mesânid ve'l-elġâb (Câmi'u'l-mesânid bi-ĥaşri'l-esânid)**. Bir ansiklopedi niteliğindeki eserde Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i esas alınmakla birlikte sahâbenin Buhârî, Müslim ve Tirmizî'de bulunan rivayetleri de derlenerek her sahâbinin müsnedi daha geniş biçimde tesbit edilmeye çalışılmış ve bu kaynaklardaki âli isnadlı hadislerle işaret edilmiştir. Eserde sahâbîler alfabetik olarak sıralanmıştır. İbnü'l-Cevzî ayrıca hadislerde anlaşılması zor kelimeleri, sened veya metinlerde mevcut illetleri açıklamış, zayıf rivayetleri de belirtmiştir. Ebû Muhammed Cemmâilî *el-Kemâl fi esmâ'i'r-ricl*'inde, Mizzî, Zehebî, İbn Hacer ve İbn Kesîr çeşitli eserlerinde *Câmi'u'l-mesânid*'den faydalanmışlardır. Eserin Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi ile (Hüseyn Çelebi, nr. 203) Dârü'l-kütübü'l-Misriyye ve Dârü'l-kütübü'l-Hidviyye'de

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât* adlı eserinin, Ebû İshak İbrâhîm el-Merenî tarafından *Tecridü'l-Mevzû'ât li'l-b-ni'l-Cevzi* adıyla ihtisar edilen nüshasının ilk ve son sayfası (Köprülü Ktp., Fâzil Ahmed Paşa, nr. 459)

nüşhaları bulunmaktadır (Brockelmann, *GAL*, I, 662; *Suppl.*, I, 917). Ukberî, *İ'râbü'l-hadîsi'n-nebevî* adlı eserini İbnü'l-Cevzî'nin *Câmi'ü'l-mesânîd*'ini esas alarak hazırlamıştır. 3. *et-Taḥkîk fi eḥâdîsi't-Ta'lik* (fi eḥâdîsi'l-hilâf, fi'htilâfi'l-hadîs). Müellif, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *et-Ta'liḳu'l-kebîr fi'l-mesâ'ili'l-hilâfiyye beyne'l-e'imme* adlı eserini esas alıp 2072 rivayeti Hanbelî fihhına uygun olarak konu başlıklarına göre tertip etmiş, önce kendi mezhebinin, ardından diğer mezheplerin delil ve görüşlerine yer vermiştir. Bu arada hadisleri sihat derecelerine göre sıralayarak rivayetlerdeki ihtilâf noktalarını ve fikhî açıdan sonuçlarını açıklamıştır. Muhammed Hâmid el-Fikî eserin birinci kısmını tahkiksiz olarak *et-Taḥkîk fi'htilâfi'l-hadîs* adıyla yayımlamış (Kahire 1954; Küveyt 1402/1983), kitap ayrıca Mes'ad Abdülhamîd es-Sa'denî ve Muhammed Fâris tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1415/1994). İbrâhim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Lâhim *et-Taḥkîk* üzerine bir doktora tezi hazırlamıştır (1408, Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye külliyyetü usûli'd-dîn). Eser, Şemseddin İbn Abdülhâdî tarafından bir kısım senedleri hazfedilip bazı ilâveler yapılmak suretiyle *Tenḳihu't-Taḥkîk fi eḥâdîsi't-tâ'lik* adı altında özetlenmiş, bu çalışma aslı ile birlikte tahkiksiz olarak (Kahire 1954) ve Âmir Hasan Sabrî'nin tahkikiyle (Birleşik Arap Emirlikleri 1409/1989) yayımlanmıştır. *et-Taḥkîk*, ayrıca Burhâneddin İbn Abdülhak el-Vâsîrî (*Keşfü'z-zunûn*, I, 379) ve Zehebî (*Tenḳihu't-Taḥkîk [fi eḥâdîsi't-tâ'lik] li'bni'l-Cevzî [Muḥtaşarü't-Taḥkîk]*) [Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 296] tarafından ihtisar edilmiştir. 4. *Aḥbârü ehli'r-rûsûḥ fi'l-fikh ve't-taḥdîs bi-miḳdâri(nâsihi ve'l-mensûḥ mine'l-hadîs (en-Nâsih ve'l-mensûḥ mine'l-hadîs, er-Rûsûḥ fi'ilmî'n-nâsih ve'l-mensûḥ)*. Bombay'da basılan eser (ts.), İbn Hacer el-Askalânî'nin *Ta'rîfü ehli't-taḳdîs bi-miḳdâri'l-mevşûfi-ne bi't-tedlîs*'iyle (Kahire 1322), Tâhâ Abdürraûf Sa'd'ın takdimiyle (Kahire 1399/1978), Ebü'l-Kâsım Cemâleddin Abdurrahman el-Büzürî'nin *Ḳabzatü'l-beyân fi nâsih ve mensûḥi'l-Ḳur'ân*'ı ile birlikte M. Züheyr eş-Şâviş ve Muhammed Ken'ân'ın tahkikiyle (Beyrut-Dimaşk 1984), ayrıca Muhammed İbrâhim Hifnî (Mansûre 1405/1984), Ebû Abdurrahman Mahmûd el-Cezâirî (Mekke 1988), Fehmî Sa'd (Beyrut 1412/1992), Muhammed Subhî Hasan Hallâk (Beyrut 1413/1993) ve Ali Rızâ

Abdullah Ali Rızâ (Beyrut 1412/1992) tarafından neşredilmiştir. Sibt İbnü'l-Cevzî, müellifin bir cilt hacminde *Nâsiḥu'l-hadîs ve mensûḥuḥ* adlı bir kitabının ve bu eserin bir cüzlük muhtasarının bulunduğu belirtmiştir (*Mir'âtü'z-zamân*, VIII/2, s. 484). İsmail Akyüz, *Aḥbârü ehli'r-rûsûḥ*'u Türkçe'ye çevirmiş ve bazı fikhî açıklamalar ekleyerek *Hadiste Nesh* adıyla yayımlamıştır (İstanbul 1997). 5. *İ'lâmü ehli'l-ilm bi-taḥkîki nâsihi'l-hadîs ve mensûḥih*. Ahmed Abdullah ez-Zehrânî tarafından *İ'lâmü'l-âlim ba'de rûsûḥih bi-haḳâ'iki nâsihi'l-hadîs ve mensûḥih* adıyla yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (1397-1398, Câmîatü Melik Abdilazîz külliyyetü's-şerîfa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye). 6. *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-eḥâdîsi (aḥbâri)'l-vâhiye*. Uydurma denecek kadar zayıf olan rivayetleri ele alan çalışmayı İrşâdülhak el-Eserî yayımlamış (Lahor 1399/1978; Faysalâbâd 1401/1981), bu neşri esas olarak kitabı ayrıca Halîf el-Meys neşretmiştir (Beyrut 1403/1983). Zehebî eseri *Te'l-hîşü'l-İleli'l-mütenâhiye fi'l-eḥâdîsi'l-vâhiye* adıyla özetlemiş, bu çalışma Mahfûzürrahmân Zeynullah tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (I-III, 1400/1980, Medine el-Câmîatü'l-İslâmiyye Kısmü'd-dirâsâti'l-ulyâ). 7. *Esmâ'ü'd-ḳu'afâ ve'l-vazzâ'in (vâzi'in) ve zikrû men cereḥahüm mine'l-e'immeti'l-kibâri'l-hâfîzin*. Eserde şahıslar önce alfabetik olarak sıralanmış, ardından künyeleriyle meşhur olanlar eklenmiştir. Kitaba önce müellif, daha sonra Moğultay b. Kılıç birer zeyil yazmışlardır. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî tarafından neşredilen eser üzerine (Beyrut 1406/1986) Abdülkâdir Atâ Muhammed Ahmed *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-metrûkin li'bni'l-Cevzî taḥkîk ve dirâse* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır. (*Esmâ'ü'd-ḳu'afâ ve'l-metrûkin ve el-Cerḥ ve't-tâ'dîl* adlarıyla İbnü'l-Cevzî'ye nisbet edilen eserler de bu kitap olmalıdır. 8. *el-Keşf li-müşkili's-Şaḥîḥayn (Keşfü müşkili hadîsi's-Şaḥîḥayn, el-Keşf 'an me'âni's-Şaḥîḥayn, el-Keşf fi mestûri mâ fi's-Şaḥîḥayn, Müşkilü's-Şiḥâh)*. İbnü'l-Cevzî, hadislerin anlaşılmasında güçlüklerle karşılaşan kimselere tavsiye ettiği bu eserinde (*Leftetü'l-kebed*, vr. 43^b), *Şaḥîḥayn*'da anlaşılması zor meseleleri ve rivayetlerden çıkarılabilecek hükümleri ele almıştır. Sahâbî râvilere göre alfabetik olarak düzenlenen eserin başından Ömer b. Hattâb'ın münedine kadar olan kısmı

Muhammed b. Ahmed el-Hârisî tarafından tahkik edilmiştir (1414/1993, Medine el-Câmîatü'l-İslâmiyye külliyyetü'l-hadîsi's-şerîf ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye; yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 918). 9. *el-Ḳuşşâs ve'l-müzekkirûn*. Merlin L. Swartz tarafından birçok yanlışla birlikte tahkik edilerek İngilizce'ye çevrilen eseri (Beyrut 1971, 1982) Kâsım es-Sâmerrâî (Riyad 1403/1983), Muhammed Lutfi es-Sabbâğ (Beyrut 1403/1983) ve Ebû Hâcer Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut 1986) yayımlamıştır. 10. *Âfetü aşḥâbi'l-hadîs ve'r-red 'alâ 'Abdi'l-muḡîs (Âfetü'l-muḥaddîsin)*. Abdülmüḡis b. Züheyr el-Harbî'nin, Hz. Peygamber'in Ebû Bekir es-Sıddîk'ın arkasında namaz kıldığını ispat etmek üzere kaleme aldığı iki esere reddiye olarak yazılan kitap Ali Milânî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Tahran, ts.). 11. *el-Ḥaş 'alâ ḥıfzi'l-ilm ve zikrû kibâri'l-huffâz (el-Ḥaş 'alâ talebi'l-ilm, Kibârü'l-ḥuffâz)*. Ezberleme ve ezberlemeyi kolaylaştıran yolları gibi meselelerin ele alındığı eserde güçlü hâfızalarıyla tanınan yetmiş dokuz hadis hâfızının biyografisine de yer verilmiştir. Eser, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî* adlı kitabının "el-Ḥaş 'alâ ḥıfzi'l-hadîs" adlı bölümünün kaynak belirtilmeksizin aynen tekrarından ibaret olduğu ve yetmiş dokuz hâfız hakkındaki bilgilerin de yine Hatîb'in *Târîḥu Bağdâd*'ından alındığı gerekçesiyle tenkit edilmiştir (neşredenin girişi, s. 232-234). Fuâd Abdülmün'im Ahmed'in yayımladığı kitap (İskenderiye 1403/1983; Beyrut 1406/1986), Ebû Abdallah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd tarafından *el-Câmi' fi'l-ḥaş 'alâ ḥıfzi'l-ilm* adı altında aynı konuya dair üç ayrı eserle birlikte neşredilmiştir (Kahire 1412/1992, s. 231-316). *Zikrû kibâri'l-huffâz* adıyla kaydedilen eser de bu kitap olmalıdır. 12. *Meşyehatü İbni'l-Cevzî* (nşr. Muhammed Mahfûz, Tunus 1397/1977; Beyrut 1400/1980). 13. *el-Ḥadâ'ik fi'ilmî'l-hadîs ve'z-zühdıyyât*. Altmış dört bölümden meydana gelen eserde rivayetler senedleriyle birlikte kaydedilmiştir (nşr. Mustafa es-Sekkâ, Beyrut 1408/1988). 14. *Keşfü'n-nikâb 'ani'l-esmâ ve'l-el-kâb*. Barbier de Meynard (*JA* [1907], IX, 173-244, 365-428; X, 55-118, 193-273) ve Muhammed Riyâz el-Mâlîh (Dimaşk-Beyrut 1414/1993) tarafından yayımlanmıştır. 15. *Ġaribü'l-hadîs*. Bu eserini Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin *Kitâbü'l-Ġaribeyn fi'l-Ḳur'ân ve'l-hadîs*'i

tarzında kaleme alan müellif bazı hususlarda eleştirilmiş, İbnü'l-Esir de kendisini *en-Nihâye fî ğarîbî'l-hadîş*'in girişinde tenkit etmiştir. Eser Abdülmü'tî Emîn Kal'acî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1405/1985). **16.** *Cüz' fi'l-esânîdî'l-münferide*. Bir nüshası Haydarâbâd'da bulunmaktadır (el-Mektebetü'l-Âsafiyîye, nr. 77). **17.** *Dürrü'l-eşer fi'l-va'zi ve hadîşî sey-yidî'l-beşer* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2614). **18.** *el-Müsellesât* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 37, vr. 6-27; nr. 98). **19.** *Manzûme fi'l-hadîş*. İbn Kutluboĝa'nın eser üzerine iki cilt hacminde bir şerh yazdığı belirtilmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1866).

C) Tefsir. **1.** *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. İbnü'l-Cevzî, önce *el-Muĝnî (fi tefsîri'l-Kur'an)* adıyla hacimli bir eser kaleme almış, daha sonra bunu ihtisar ederek *Zâdü'l-mesîr*'i meydana getirmiş, *Zâdü'l-mesîr*'den de *Teysîrü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'an* adını verdiği muhtasar bir tefsir çıkarmıştır. Rivayet ve dirayet usulünün kullanıldığı eserde kıraat farklılıklarına, esbâb-ı nüzûle ve nâsih-mensuha da yer verilmiştir. Bu arada müfessir farkında olduğunu ihsas ederek İsrâîlî rivayetleri de nakletmiştir. Kitap M. Züheyr eş-Şâviş, Şuayb el-Arnaût ve Abdülkâdir el-Arnaût tarafından yayımlanmıştır (Dımaşk 1384-1388/1964-1968, 1404/1984, 1407/1987). **2.** *Tezkiretü'l-erîb fi tefsîri'l-ĝarîb*. *Zâdü'l-mesîr* ile *Teysîrü'l-beyân*'ın özeti olup ismi konusunda farklı rivayetler bulunmaktaysa da müellif eserini *Zâdü'l-mesîr*'in sonunda bu şekilde adlandırmıştır (IX, 280). Kitapta yer yer âyetler tefsir edilmiş, irab, kıraat, esbâb-ı nüzûl, ahkâm âyetlerinin yorumu ve nâsih-mensuh konularına yer verilmiştir. *el-Erîb bimâ fi'l-Kur'an mine'l-ĝarîb* adıyla neşredilen eseri (Medine 1400) Ali Hüseyin el-Bewvâb da yayımlamıştır (Riyad 1407/1986). **3.** *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'an*. *Zâdü'l-mesîr*'den sonra kaleme alınan ve ulûmü'l-Kur'an'ın belli başlı eserlerinden biri sayılan kitapta müellifin diğer eserlerinde geniş olarak yer verilen konular özetlenmiştir. Otuza yakın ana konudan oluşan kitap Ahmed eş-Şerkâvî ve İkbâl el-Merrâküşî (Dârülbeyzâ 1970), ayrıca Hasan Ziyâeddin İtr (Beyrut 1408/1987), *Fünûnü'l-efnân fi 'acâ'ibi 'ulûmi'l-Kur'an* adıyla Reşid Abdurrahman el-Ubeydî (Baĝdat 1408/1988) tarafından neşredilmiştir. *'Acâ'ibü 'ulûmi'l-Kur'an* başlığıyla Abdülfettâh Saîd Âşûr'un ya-

yımladığı kitap (Kahire 1407/1986) bazı küçük farklılıklar bir yana *Fünûnü'l-efnân*'ın aynısıdır (ayrıca bk. *Fünûnü'l-efnân*, neşredenin girişi, s. 40). **4.** *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*. *Zâdü'l-mesîr*'den önce kaleme alınan eserde (*Zâdü'l-mesîr*, I, 388) 325 Kur'ânî kelime ve kavramın karşılığı gösterilmekte, bunlara Arap şiiri ve nesrinden örnekler verilmektedir. İbn Receb'in bildirdiğine göre müellif eserini *el-Vücûh ve'n-nevâzir fi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir* adıyla ihtisar etmiştir (*ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 416). *Müntehabü kurretü 'uyûni'n-nevâzir fi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm* adı altında M. es-Seyyid es-Saftâvî ve Fuâd Abdül-mün'im Ahmed tarafından yayımlanan kitapla (İskenderiye 1399) Millet Kütüphanesi'nde bulunan (Murad Molla, nr. 1553/2) *Muhtaşaru Nüzheti'l-uyûn ve'n-nevâzir fi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir* adlı nüsha bu eserle aynı olmalıdır. Kitap ilk defa bir heyet tarafından (Haydarâbâd-Dekken 1974), daha sonra da M. Abdülkerîm Kâzım er-Râdî'nin tahkikiyle (Beyrut 1404/1984, 1405/1985) yayımlanmıştır. **5.** *Nâsihu'l-Kur'an ve mensûhu*. Müellifi tarafından *'Umdetü'r-râsih fi ma'rifeti'l-mensûh ve'n-nâsih* adıyla anılan eseri M. Eşref Ali el-Milbârî (Medine 1404/1984; Beyrut 1405/1985; Riyad 1405), Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Beyrut 1411/1990) ve Halîl İbrâhim (Beyrut 1992) neşretmiştir. **6.** *el-Muşaffâ bi-eküffi ehli'r-rusûh min 'ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*. *'Umdetü'r-râsih*'in özeti olup Hâtim Sâlih Zâmin tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1405/1984, 1986, 1989). **7.** *Tefsîrü luĝati'l-Kur'an* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 161). **8.** *Muhtaşaru Kitâbi'l-Muĝad ve'l-muĝim*. Tefsir usulüyle ilgili manzum bir eserdir (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 918; Dârü'l-kütübî'l-Mısıriyye, Teymûriyye, Tefsir, nr. 206). **9.** *el-Müctebâ fi 'ulûmi'l-Kur'an* (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1592; Brockelmann, *GAL*, I, 663; *Suppl.*, I, 918). Bu kitabın muhtasarı olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan (Ayasofya, nr. 3395) *el-Müctebâ mine'l-müctenâ* Ali Hüseyin el-Bewvâb tarafından neşredilmiştir. Aynı kütüphanede (Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 70) İbnü'l-Cevzî'ye nisbet edilen *Havâşşü'l-Kur'ânî'l-'azîm* adlı eserin girişinde müellifinin Abdurrahman b. Ali b. Ahmed el-Kureşî eş-Şâfiî olduğu ifade edilmektedir. Brockelmann'ın İbnü'l-Cevzî'ye izâfe ettiği (*GAL Suppl.*, I, 918) *Tefsîrü'l-Fâtihâ* adlı eserin (Millet Ktp., Murad Molla, nr.

63) İbn Kayyim el-Cevziyye'ye ait olduğu anlaşılmıştır (Kahire 1375).

D) Akaid. **1.** *Def'u şühreti't-teşbih** (Dımaşk 1345/1927; Amman 1412/1992). **2.** *es-Sebât inde'l-memât*. Ölümü teslimiyetle karşılamak gerektiğini anlatan ve İslâm büyüklerinin ölüm anında söyledikleri sözleri nakleden eser Abdullah Leysi el-Ensârî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1406/1986). **3.** *Tezkiretü üli'l-beşâ'ir fi ma'rifeti'l-kebâ'ir* (Abdülhamid el-Alûcî, s. 82-83). **4.** *Şaydü'l-hâtir*. Çeşitli dinî ve içtimâî konularda müellifin kalbine doğan hususları ve bazı itikadî konuları içeren eserde müslümanlar arasında yaygın olan bazı yanlış inançlar üzerinde de durulur (Beyrut, ts. [Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye]). **5.** *Telbîsü İblîs** (*Naĝdü'l-ilm ve'l-ulemâ*). İbnü'l-Cevzî'nin, başta mutasavvife olmak üzere bazı İslâmî zümrelerin anlayışlarını usûlû'd-dîn açısından tenkit ettiği eser Muhammed Münîr ed-Dımaşkı tarafından neşredilmiştir (Kahire 1368/1948). **6.** *el-Karâmiĝa* (nşr. Muhammed es-Sabbâĝ, Beyrut 1977).

E) Fıkıh. **1.** *Ahkâmü'n-nisâ'*. Ali b. Muhammed Yûsuf el-Muhammedî'nin yayımladığı eser üzerinde (Beyrut 1985) Nedim Urhan tarafından Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde bir doktora çalışması yapılmıştır (İstanbul 1993). Kitabı Ebû Bekir el-Cerrâî ihtisar etmiştir. **2.** *Tahrîrü'l-kavâ'id ve tahrîrü'l-fevâ'id fi usûli mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 305). **3.** *Minhâcü'l-kâşidîn*. Çeşitli âdetler, nikâh, helâl-haram, mûsiki, haset, cömertlik, tövbe, sabır-şükür, havf-recâ, tevhid-tevekkül gibi konulardan oluşan eserin müellifin talebesi Muvaffakuddin İbn Kudâme tarafından yapılan ihtisarı yayımlanmıştır (Kahire 1991). **4.** *Der'ü'l-levm ve'd-ĝaym fi şavmi yevmi'l-ĝaym*. Şâban ayının otuzuncu gününde oruç tutmanın câiz olmadığını ileri süren Hatîb el-Baĝdâdî'nin bu görüşünü reddeden eseri Câsim b. Süleyman el-Füheyd ed-Devserî neşretmiştir (Beyrut 1994). **5.** *Müşîrü'l-ĝarâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin*. Hac menâsiki, peygamberlerin yaptıkları hac, halifelerin haccı gibi konuları içerir. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehbeî'nin tahkikiyle yayımlanan kitabı (Kahire 1995) ayrıca Merzûk Ali İbrâhim Müşîrü'l-'azmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin adıyla neşretmiştir (Riyad 1415/1995).

F) Diğer Eserleri. **1.** *Birrü'l-vâlideyn*. Ebeveyne karşı olan görevlere dair rivayetleri derleyen bir eser olup Muhammed

Abdülkâdir Ahmed Atâ ile (Beyrut 1408/1988) Âdil Abdülmevcûd ve Ali Muavvez tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1993).

2. Zemmü'l-hevâ (nşr. Mustafa Abdülvâhid, Kahire 1962). Kitap üzerinde Stefan Leder *İbn Al-Gauzi und Seine Kompilation Wider die Leidenschaft* adıyla (Beyrut 1984) tahlilî bir çalışma yapmış, eseri İbrâhim Muhammed Ramazan ihtisar ederek yayımlamıştır (Beyrut 1993).

3. eṭ-Ṭıbbü'r-rûhânî (nşr. Mustafa Âşûr, Kahire 1987). **4. el-Müdhîş. Vaaz ve irşad** da dair olan eserde birçok kaside ve şiir bulunmaktadır (nşr. Mervân Kabbânî, Beyrut, ts. [Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye]).

5. el-Muklîk. Berzah ve âhîret konularında yapılacak vaazlarda zikredilmesi gereken hadislerin derlendiği bir eserdir (nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta 1991).

6. Bahrû'd-dümûf. Vaazlardan ibarettir (nşr. İbrâhim Bâcis Abdülmecid, Riyad 1993).

7. el-Mevâ'iz ve'l-mecâlis. Otuz üç bölümden oluşan eser Muhammed İbrâhim Sünbül'ün tahkiikiyle yayımlanmıştır (Tanta 1990).

8. et-Tebşıra. Dokuz bölüm halinde 100 vaaz ihtiva etmektedir (Beyrut 1986).

9. Ru'ûsü'l-kavâir. Hutbeler, peygamber kıssaları ve varlıkların yaratılışı gibi konuları içeren bir irşad kitabıdır (nşr. Muhammed Nebîl Sünbül, Tanta 1990).

10. Maḳâmât (nşr. Muhammed Nagaş, Kahire 1400/1980).

11. Kitâbü'l-Ezkiyâ². Genel anlamda akıl ve zekâ ile her zümreden zeki insanlardan bahsederek bunların bazı sözlerini nakleden (baskı yeri ve tarihi yok). Osmanlı âlimi Hacı İbrâhim Efendi eseri *Tuhfetü'l-ezkiyâ fi tercemeti Kitâbi'l-Ezkiyâ* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1308).

12. Aḥbârü'l-ḥamkâ² ve'l-muḡaffelîn (Beyrut 1985). Enver Güneç tarafından *Ahmak ve Dalgınlar Kitabı* başlığıyla tercüme edilmiştir (İstanbul 1998).

13. el-Leṭâ'if fi'l-va'z (nşr. Muhammed İbrâhim Sünbül, Tanta 1990).

14. Aḥbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn. Zekâ ürünü müstehcen nükteleri nakleden eseri Abdülemîr Ali Mühennâ yayımlamıştır (Beyrut 1990).

15. eṣ-Şifâ² fi mevâ'izi'l-mülûk ve'l-hulefâ² (nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, Kahire 1987).

16. Tenbihü'n-nâ'imî'l-ḡumr 'alâ mevâsimî'l-umr. Çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerinin değerini bilip ona göre davranılması gerektiğine ilişkin öğütleri içerir (nşr. Arefe Hilmi Abbas, Kahire, ts. [Dârü'l-hadîs]). Hersekli Mehmed Kâmil Bey eseri bazı ilâvelerle birlikte *İkâzû'l-ihvân* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1302, 1304).

17. Bustânü'l-vâ'izîn ve riyâzû's-sâmi'in (nşr. es-Seyyid el-Cemîlî, Beyrut 1984).

18.

'Uyûnü'l-hikâyât. Peygamberler, halifeler, zâhidler, sûfiler ve meşhur bazı şahsiyetlerle ilgili hikâyeleri ihtiva etmektedir (İÜ Ktp., AY, nr. 3353).

19. Meḥâsinü'l-âşâr ve ḡarâ'ibü'l-aḥbâr. 300 hadis, 300 hikâye ve 300 şiirden oluşmaktadır (İÜ Ktp., AY, nr. 2011).

20. Leftetü'l-kebed fi (ilâ) naṣîhati'l-veled (Vaṣıyyetü Ebi'l-Ferec İbni'l-Cevzi li-veledih). Müellifin, oğlu Ebü'l-Kâsım Ali'ye öğüt vermek amacıyla yazdığı bir risâle olup kendi hayatından bazı unsurları ihtiva etmesi açısından önem taşımaktadır. Muhammed Hâmid el-Fikrî'nin Defâ'inü'l-künûz adlı eserinde yayımladığı risâlenin (Kahire 1349/1931) ayrıca Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî tarafından gerçekleştirilen bir neşri bulunmaktadır (Beyrut 1987). Abdülhamîd Alûcî Mü'ellesâtü İbni'l-Cevzi adıyla bir çalışma yapmıştır (Bağdat 1385/1965; İbnü'l-Cevzî'nin diğer eserleri için bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII/2, s. 483-488; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ², XXI, 368-369, 374-375; İbn Receb, I, 416-420; Brockelmann, GAL, I, 502, 506; Suppl., I, 915, 917; Hediyyetü'l-ârifîn, I, 521-523).

İbnü'l-Cevzî üzerinde çeşitli monografiler hazırlanmıştır. Kâmil Muhammed Uveyde'nin *Abdurrahmân el-Cevzî şeyḫü'z-zühâd ve imâmü'l-vu'âz* (Beyrut 1993), Hasan İsâ Ali el-Hakîm'in *İbnü'l-Cevzî* (Bağdat 1988), Ahmed Atıyye Abdurrahman'ın *İbnü'l-Cevzî beyne't-te'vîl ve't-tefvîz* (Mekke 1397), Ali Cemîl Ali Mühennâ'nın *İbnü'l-Cevzî ve Maḳâmâtühü'l-e-debiyye* (Kahire 1976), Abdurrahman Sâlih Abdullah'ın *İbnü'l-Cevzî ve terbiyetü'l-'aql* (Mekke 1986), Abdübedî Abdülazîz el-Hûlî'nin *et-Terbiye ve't-ta'lim inde İbni'l-Cevzi* (Kahire 1990) ve Mahmûd Ahmed Kaysiyye en-Nedvî'nin *el-İmâm İbnü'l-Cevzi ve kitâbühü el-Mevzû'ât* (Lahor 1403/1983) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Cevzî, *Def'u şühbeti'l-teşbih* (nşr. Hasan es-Sekkâf), Amman 1412/1992, s. 101-107; a.mlf., *Zâdü'l-mesîr*, I, 388; II, 107, 138; IX, 280; a.mlf., *Fünûnü'l-efnân* (nşr. Hasan Ziyâeddin İtr), Beyrut 1408/1987, neşredenin girişi, s. 40; a.mlf., *el-Vefâ* (nşr. Mustafa Abdülvâhid), Kahire 1996, I, 265, 339; a.mlf., *Şaydü'l-ḥâṭır*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye), s. 35, 37, 43, 45-46, 60, 64, 75-76, 82-85, 101-103, 116, 152, 183-185, 221, 223, 253, 266, 267-273, 275, 324-325, 327, 336-337, 349, 364-366; a.mlf., *Telbisü'l-İblîs* (nşr. M. Münîr ed-Dimaşki), Kahire 1368, s. 42, 60, 64, 66, 67, 79, 89, 119, 152, 165-218, 264, 281, 287-288, 322; a.mlf., *el-Muntazam* (Atâ), I, 115-118; IV, 225-226; X, 94-99; XIV, 221-223; XVII, 233-236, 241, 296; XVIII, 196, 213, 222; ayrıca bk. neşredenlerin girişi, I, 13-44; a.mlf., *Meşşeḫa*

(nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1400/1980, s. 117-118; a.mlf., *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî – Ali M. Ömer), Kahire 1399/1979, s. 26-27, 501, 604; a.mlf., *Leftetü'l-kebed fi (ilâ) naṣîhati'l-veled*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5295, vr. 36^b-44^a; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba²*, IV, 250; XVII, 13; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 171; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Cenân Celîl Muhammed), [baskı yeri yok] 1990 (ed-Dârü'l-vataniyye), VIII/2, s. 481-503; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 140-142; İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârûzi'l-'aql ve'n-naḫl* (nşr. M. Reşâd Sâlim), Riyad 1979, II, 16; V, 386; VI, 240; VII, 263; VIII, 60, 69; a.mlf., *Mecmû'u fetâvâ*, IV, 169; İbn Abdülhâdî, *Muḥtaşaru Minhâci'l-kâsîdîn*, Kahire 1991, s. 405-408; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ²*, XXI, 365-384; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 1342-1348; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 28, 30, 104; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Ṭabakâti'l-Hanâbile*, Kahire 1372/1952, I, 399-433; Dâvûdî, *Ṭabakâtü'l-müfessirin*, I, 275-280; Keşfü'z-zûbân, I, 76, 379; II, 1592, 1750, 1866; Brockelmann, GAL, I, 500-506, 662-663; Suppl., I, 914-920; a.mlf., "İbnü'l-Cevzî", *İA*, V/2, s. 849; *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 520-523; *Dârü'l-kütübî'l-Misriyye Fihristü'l-maḥṫûṭât I: Muṣṫalaḫu'l-hadîs*, Kahire 1375/1956, s. 257-258; Abbas el-Azzâvî, *et-Ta'rif bi'l-müerriḫîn fi 'ahdi'l-Mogol ve'l-Türkân*, Bağdat 1376/1957, I, 123-127; Abdülhamîd el-Alûcî, *Mü'ellesâtü İbni'l-Cevzi*, Bağdat 1385/1965, tür.yer.; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 83, 143-145, 204, 243; Elbânî, *Maḥṫûṭât*, s. 37-41; Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye en-Nedvî, *el-İmâm İbnü'l-Cevzi ve kitâbühü'l-Mevzû'ât*, Lahor 1403/1983, tür.yer.; Hasan İsâ Ali el-Hakîm, *Kitâbü'l-Muntazam li'bni'l-Cevzi: Dirâse fi menhecîhi ve mevâridihî ve ehemmiyetih*, Beyrut 1405/1985, tür.yer.; Âmine M. Nusayr, *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi*, Kahire 1407/1987; E. van Donzel, "İbn al-Jawzi on Ethiopians in Baghdad", *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis* (ed. C. E. Bosworth v.dğr.), Princeton 1989, s. 113-120; Sâlihîyye, *el-Mu'cemü's-sâmil*, II, 89-106; Joseph de Somogyi, "A Treatise on the Qarmatians in the 'Kitâb al-Muntazam' of Ibn al-Jauzi", *RSO*, XIII (1931-32), s. 248-265; a.mlf., "The Kitâb al-Muntazam of Ibn al-Jauzi", *JRAS* (1932), s. 49-76; a.mlf., "Ibn al-Jauzi's-Handbook on the Makkân Pilgrimage", a.e. (1938), s. 541-546; a.mlf., "Ibn al-Jauzi's-School of Historiography", *AO*, VI/1-3 (1956), s. 207-214; Mohammed Abdurrahman Khan, "Further References to Cosmic Phenomena in the Kitâb al-Muntazam of Ibn al-Jauzi and a Few in Târiḫ-e-Raḫat Afzâ (India)", *JC*, XXII (1948), s. 188-191; Muhammed Bâkur Ulvân, "el-Müstedrek 'alâ Mü'ellesâtü İbni'l-Cevzi li-'Abdülhamîd el-'Alûcî", *MMLADm*, XLVII (1972), s. 304-324; Hızır ed-Dürî, "Dirâse fi't-terâcüm: İbnü'l-Cevzî", *Âdâbü'r-râfiḏeyn*, IV, Musul 1972, s. 108-161; Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı" (trc. Nejat Kaymaz), *TAD*, VII/12-13 (1969), s. 199; a.mlf., "Textes arabes anciens édités en Égypte au cours des années 1985 à 1987", *MIDEO*, XIX (1989), s. 307-308; Nâciye Abdullah İbrâhim, "İbnü'l-Cevzî: Fehresetü'l-kütübîh", *MMİlr*, XXXI/2 (1980), s. 193-221; H. Laoust, "Ibn al-Djauzi", *EP²* (İng.), III, 751-752; Hâdî Âlimzâde, "İbn Cevzî", *DMBİ*, III, 262-277.

